

DOĞU KARADENİZ BÖLÜMÜNÜN NÜFUS VE YERLEŞME ÖZELLİKLERİNİN ANA ÇİZGİLERİ

Prof. Dr. Tevfik TARKAN

Doğu Karadeniz Bölümü, memleketimizin kuzey doğu ucunda karadeniz Bölgesinin bir bölümüdür. Doğu yönünden Milli sınırlarımızla başlayan bölüm, batıda Melet suyuna kadar uzanır. Kuzeyi Karadeniz, Güneyi ise Karadeniz sıradağlarının doruklarından geçen bir hatla çevrilidir.

Bu sınırlar içinde Artvin, Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon illeri (Alfabetik sıra ile) yer almaktadır.

Bu illerin yüz ölçümleri őyledir (Km.² olarak) :

Artvin	7436
Giresun.	6934
Gümüşhane	10227
Rize	3920
Trabzon	4685
Toplam	33202 Km. ²

Doğu Karadeniz Bölümünün nüfus ve yerleşme özelliklerinin ana çizgilerini belirtmeden önce, bu özelliklere etki gösteren, doğal şartları incelemekte fayda vardır.

Bu bölümün yüzey şekillerini meydana getiren dağlar, Kuzey Anadolu sistemine dahildir. Bu sistem de esas olarak paleozoik bir temel üzerinde ve kretasede başlayan büyük orojenezle yüzeye çıkmış grano-diorit ve kretase fliőinden ibarettir. Bu oluşumun ara-

sında yer alan neojen depoları da bazı yörelerde oldukça önemli bir yer işgal eder.

Bu dağ sistemi güneyden ve kuzeyden gelen yan basınçlarla yükselmiş, kubbeleşmiş ve kubbeleşme eksenini Rize-Kaçkar dağlarından itibaren batıya doğru alçalmış ve geniş dalgalı bir antiklinal meydana getirmiştir. Kıyı kesiminin yüzeyinde, üst kretase serisi volkanik örtü ve tüflerin fazlalığı ile dikkati çeker. Bölümün doğu kısmında yani Rize'nin birkaç km. doğusunda yüzeye çıkmış eosen flišide geniş yereyler kaplar.

Bölümde arazi, genel olarak çok şiddetli hareketlere maruz kalmıştır. Bu şiddet hareketleri sonucunda kaide serisinin orta sahreleri, çatıdaki paraşistleriyle karışmışlardır.

Yukarda varlığından kısaca söz edilen eosen fliši üst kretasenin üzerinde transgresiv olarak bulunur. Ve burada kısmen belirli olarak seçilebilen bir diskordansı haizdir. Bu seri ihtiva ettiği elemanlar itibariyle fliš karakterindedir. Bazı kesimlerde ise bu seri doğrudan doğruya üst kretase sedimanları üzerindedir. Bu sediman serisi ise kalkerli, kalın banklı, açık gri renkli kaba grelerle başlar. Bazen bu kaba greler içerisinde ince konglemera bankları da bulunur. Bu kaba konglemera elemanları ile andezit ve üst kretaseye ait ophiolitlerin oluşturduğu parçalardır.

Bölümde eosen fliši üst kretaseye nazaran daha büyük alanlar kaplar. Bunun sebebi, eosen flišinin burada daha geniş şekilde depo edilmesidir. Hatta Gattinger'e göre eosen transgresyonu, bölümde o kadar geniş alanlar kaplamaktadır ki, bu transgresyonun bütün sıradağı teşkil ettiği dahi söylenebilir.

Fakat bölümün doğusunda yer alan Çayeli-Pazar arasındaki büyük andezitopolit karışımının yaşı, üst ve post miocene yükselir. Bu kesimde dioritler, granodioritler ve granitler geniş alanlara yayılmıştır. Stratil-Sauer'e göre bu oluşumlar, az veya çok derin seviyelerde katılmışlardır. Kaptanpaşa ilçesinin güney ve doğusundaki bu oluşum, doğu-batı yüzündeki uzunlama eksenleri ile dağınık, fakat ekseriyetle uzun bloklar şeklinde ortaya çıkmakta ve hatta yer yer filon oluşumuna da rastlanmaktadır.

Bölümde dioritlerden sonra granitler önemli yereyler halinde bulunur. Bunların yaşı eosen ve oligosen olması kuvvetle muhte-

meldir. Burada miosen ile poliosen arasında vazih bir diskordans mevcut bulunmaktadır.

Alüvyonlaşma ise bölüm de dördüncü zamandaki dolmaların sonucudur. Ve kıyıda dere ağızları ile bazı kıyı kesiminde ince bir şerit halinde yer alır.

Doğu Karadeniz bölümünde tektonik ve volkanik hareketler, trias ve juradan başlamış, fakat geniş alanları içine alan büyük çaplı deformasyon hareketleri ise miosenden sonra vukua gelmiştir. Bu hareketler, deniz kıyısında flexür veya kırılma hadisesine zemin hazırladığı anlaşılmakta ve bunun sonucunda da Hopa'dan başlayan ve bütün Doğu Karadeniz bölümünü içine alarak Ordu'ya kadar uzayan bariz bir fay teşekkül etmiştir.

Genel olarak bu bölüm, yanı başındaki derin bir çukurun arasında yer alan Alp sistemine dahil bir dağ oluşumunun kuzey kanadındadır. Ve esas itibariyle volkanik bir yapıya sahiptir.

Kıyı çizgisini takip ederek doğu-batı yönünde gelişen sıradağ oluşumunun yüksekliği genellikle 3000 m. civarında olmakla beraber, bu yükseklik, Kaçkar'da 3937 m. ye ulaşmıştır. Bölümün doğu kesiminde yer alan bu dağlık alanda glasye, post glasye devrinin bütün oluşumlarını görmek mümkündür. Burada morenlere, sirk göllerine, U tipi vadilere sık sık rastlanır. Bu oluşumlara daha çok dağların 2700-2800 metreleri arasındaki bölümünde rastlanır. Bu sıradağın denize bakan yamacında relief şiddetli bir görünüş almıştır. Burada akarsular araziye kuzey-güney yönünde ve eğim boyunca derince kesmiş, parçalamış, ve sonunda birbirinden farklı yereyler meydana getirmiştir. Örneğin; bir vadinin iki yamacında kurulmuş bir köyden diğerine gitmek için, bazen, saatlerce yol yürümek gerekir. Bu oluşum çok yerlerde yüksekliğini kaybederek kıyı çizgisine kadar devam eder. Ve kıyı çizgisinde burun ve falezlerini oluşturur. Bazı kıyılarda ise kıyıya bir kaç yüz metre kalarak alçalar ve kıyı düzlüğü ile sona ererler.

Doğu Karadeniz bölümünde granitik alanlarda akarsu şebekesinin sık ve çok kollu olması sonucu vadi dipleri ve yamaçlarında fiziksel parçalanma ile kimyasal ayrışım fazlaca dikkati çeker. Ve bu aşınım sonunda da ortaya çıkan granit kumları yer üzerinde kalın bir örtü meydana getirir. Ayrıca arazinin sugeçirir özelliği bölümün vadi yamaçlarında, kaynak ve sızıntı suları oldukça önemli bir görünüştedir.

Bölümdeki granit ve bunların dekompozisyonunu karakterize eden diğer bir morfolojik şekilde, bilhassa vadi yamaçlarında kendini gösteren köşeli veya yuvarlak şekilli granit bloklarıdır.

Kıyı çizgisinin hemen arkasında yer alan dioritlerde ise terkindeki hornblendin hidrolizi ile daha çok küt şekiller, konveks sırtlar ve açık vadiler şeklinde morfolojik bir oluşum ortaya çıkarır.

Bu sert morfolojik görünüm Ordu yakınlarına kadar devam eder ve Melet suyunu geçtikten sonra morfolojik şekiller daha yumuşak bir özellik kazanır. Bu özellik sonucunda da Orta ve Batı Karadeniz Bölümüne geçilir.

Doğu Karadeniz bölümünde, ılık bir deniz ve bu denizden yükselen su buharını karaya sürükliyen kuzey rüzgârı ile Sibiryanın soğuk hava cephesinden koruyan Kafkas dağları ve Doğu Anadolu'dan ayıran Karadeniz dağları, bu bölümde tamamen değişik bir iklimin hüküm sürmesine sebep olan etmenlerdir.

Ilık deniz, bölümde sıcaklığı 5°'nin altına düşürmediği için burada bitkisel hayat bütün yıl devamlıdır. Ayrıca, Sibirya antisiklonunun etkisinden koruyan Kafkas dağları ile güneyin şiddetli kışını geçirmeyen Rize-Kaçkar dağları bu bölüme geniş çaplı mikroklima özelliği sağladığı gibi güney rüzgârlarının dağları aşarken meydana getirdiği Föhn karakterli rüzgâr da bölümdeki yaşamı kolaylaştırır. Bütün bu iklimsel oluşumlar, bölümde bir subtropikal-okyanusal sıcak-nemli bir iklim tipinin doğmasına sebep olmuştur. Ayrıca Hopa daimi alçak basınç merkezine gelen barometre asgarilerinin bölüme sağladığı yağış miktarı bu iklim tipinin doğmasının en önemli nedeni olmuştur. Bunun sonucunda bölümde, bir sera iklimi veyahut yumuşak bir iklim adası meydana gelmiştir.

Bu iklim koşulları, kenar sıradağların denize bakan yamacında, tipik rododendronlu gür kolşik formasyonu içine alan zengin nemcil ormanlarının doğmasının doğal temelini hazırlamıştır.

Gerçekten bu iklim, bölüm florasına olağanüstü bir zenginlik sağlamıştır. Bölümde, doğal bitki örtüsü, kıyı çizgisinden başlar ve 2200-2400 m. yüksekliklere kadar devam etmektedir. 0-600 m .arasında etek ormanları imha edilmiş, buralarda çaylıklar ve mısır tarlaları yereye hakim olmuştur. Bu arada kolşik florayı teşkil eden kızılgaç, fındık, karaağaç, hurma, kayın ve gürgen en önemli türlerdir.

600—1250 m. arasında yayvan yapraklı ağaçlar,
1250—1650 m. arasında karışık yapraklı ağaçlar,
1650—2200 m. arasında da iğne yapraklı ağaçlar orman örtüsünü meydana getirir.

Doğu Karadeniz bölümünde sert akışlı, eğimli, fakat yılın her ayında su bulunduran kısa akarsular mevcuttur. Bunlar genellikle doğal koşulları gereğince sel karakteri gösterirler. Bu akarsular sık ve fazla sulu olmasına rağmen, herhangi bir şekilde ulaşımdan bahsetmek kabil değildir. Ancak orman işletme idareleri zaman zaman tomruk taşımada faydalanır.

Bu bölümde toprak genellikle fakir, yıkanmış, sıklaşmış, ve balçıklaşmış olup ağaç formasyonu için elverişli bir özellik taşımaktadır. Ancak kıyıda da düzlük alanlar ile akarsu vadilerinde hümüslü ve azotça zengin aliviyo toprak oldukça geniş alanlar kaplar.

Doğal şartlarını ana çizgileriyle belirttiğimiz Doğu Karadeniz Bölümünde nüfus ve yerleşme dikkat çekici bir özellik gösterir.

Muhtelif sayım yıllarında bölümün nüfus hareketi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

TABLO NO : 1

İller	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Artvin	153.273	159.328	174.977	176.845	196.301	210.065	225.869
Giresun	153.273	283.626	299.555	334.297	381.453	428.015	451.679
Gümüşhane	181.290	190.130	203.994	211.563	243.115	262.731	282.238
Rize	172.764	171.929	181.512	211.967	248.930	281.099	315.700
Trabzon	390.733	395.384	420.279	462.249	532.999	595.782	659.120
	1.172.296	1.200.397	1.280.317	1.396.921	1.602.798	1.777.692	1.934.706

Tabloda görüldüğü gibi Doğu Karadeniz bölümünde 1940-1970 yılları arasında yani **30 yıl içinde 762.410 kadar bir nüfus artışı** vardır. Yıllık nüfus artışı ise 25.413 kadardır. Bu ortalama yıllık nüfus artışı yanında 1940 sayımı ile 1945 yılı arasında 28.101, 1945 ile 1950 sayımı yılları arasında 79.920 kadar düşük değerler gösterirken, 1950-1955 sayımları arasında bu artış 116.604 de yükselmiştir. 1955-1960 yılları arasında bu artış dahada yükselerek 205.868'e,

1960-1965 arasında 174.894, 1965-1970 yılları arasında da artış 157.014'e düşmüş bulunmaktadır. Şu halde Doğu Karadeniz bölümü nüfusunda 1940 dan itibaren 1960 yılına kadar yüksek değerlerle artma gösterirken, 1960 yılından sonra yüksek değerlerde değişiklik gösterir bir biçimde artmaktadır.

Bu artışın, **ortalama 30 yıllık artış oranı ise % 17.5** kadardır. Bu oranın, yukardaki 1 Nolu tablo değerleri çerçevesi içinde bölümü teşkil eden illerde ayrı ayrı incelendiğinde, Artvin de % 14.6, Giresunda % 16.7, Gümüşhanede % 10.7, Rize de % 18.5, Trabzon'da % 17 olduğu görülür.

Bölümü teşkil eden beş il içerisinde en büyük nüfus artışı (30 yıllık) oranı Rize'de (% 18.5) görülürken, en düşük artış oranı da Gümüşhane'de (% 10.7) tesbit edilmektedir. Bu oranlardaki farklılıkların başlıca nedeni, illerin ekonomik gelişmelerinin gösterdiği değişikliklerdir. Filhakika, 1955 yılına kadar ülkemizin büyük iş merkezlerine çalışma gücü sevkeden Rize, bu yıldan bu yana nüfus artışında yüksek bir gelişme hızı göstermiştir.

Örneğin Rize'de 1955 yılına kadar 15 yıl içinde 39.203 kişilik bir artma miktarına karşılık 1955-1970 yılları arasında ve aynı süre içinde bu artış miktarı 113.733'e yükselmiş bulunmaktadır. Gümüşhane de ise henüz bu değişikliğe rastlanmamaktadır. Trabzon'da ise bu değerler daha belirlidir. 1940-1955 dönemi içinde 71.516 kişilik bir artışın yanında, 1955-1970 arasında bu artış 196.871 e yükselmiştir. Aynı incelemeyi Artvin ve Giresun illerinde uygularsak, Artvin'de Gümüşhane ili değerlerini andıran, Giresunda ise Trabzon ve Rize kadar olmamakla beraber onlara yaklaşan bir değerlerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu incelemeyi bir sonuca bağlarsak, Doğu Karadeniz bölümünde kıyıda illerde nüfus artışı iç kısımdaki illerden daha yüksek değerler göstermektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu sonucun başlıca nedeni kıyı kısımlarda son 15 yıl içinde gelişen çay tarımı ve endüstrisinde aramak icabeder.

Doğu Karadeniz bölümünde nüfus yoğunluğu ise, ortalama 60 civarındadır. Bu ortalama değeri, beş il için ayrı ayrı incelersek; Artvin'de 30, Giresun'da 65, Gümüşhane'de 27, Rize'de 80, Trabzon'da ise 140 kişidir. Bölümdeki Artvin ve Gümüşhane de Türkiye yoğunluğunun (ortalama 46) altında değerler saptanırken, Giresunda, Rizede ve bilhassa Trabzon'da üstünde değerler kendini gösterir. Hatta Trabzon'da Türkiye ortalama nüfus yoğunluğudur

üç katından daha yüksek bir değer vardır. Bölümün deniz kıyısına komşu olan illeri, hemen hemen Türkiye'nin en yüksek ortalama yoğunluğu gösterirler. **Eğer bölümün 0-250 m. yükseklikteki kıyı şeridi, nüfus yoğunluğu** bakımından bir araştırma konusu olsa idi, bu şeridin yoğunluğunun 320 kişi civarında olacağı sonucuna varılırdı. Şu halde bölümün kıyı şeridi, ülkemizin en yoğun yerlerinden biridir. Ve Türkiye'nin ortalama yoğunluğunun yedi katından fazla daha yüksek bir yoğunluğa sahiptir.

Doğu Karadeniz bölümünde nüfus, gerçekten kıyı şeridinde devamlı olarak birbirini takip eden büyüklü küçüklü dağınık yerleşme noktalarında toplanmıştır.

Bölümde 3.000 den fazla nüfuslu yerler şunlardır. (1970)

Artvin	13.143	Pazar	7.785
Arhavi	6.114	Dereli	4316
Borçka	4.240	Espiye	6757
Hopa	7.741	Eynesil	5712
Şavşat	3.212	Görece	6544
Giresun	32.692	Keşap	4523
Alucra	3.750	Şebinkarahisar	10.213
Bulancak	11.439	Tirebolu	6.108
Gümüşhane	13.008	Trabzon	81.528
Bayburt	20.343	Akçaabat	9.470
Torul	3.064	Arsin	4.515
Kelkit	6.548	Araklı	4.586
Rize	31.265	Of	6.621
Ardeşen	6.949	Sürmene	5.908
Çayeli	13.028	Tonya	10.164
Fındıklı	4.400	Vakfıkebir	9.120
Kalkandere	6.339	Yomra	3.962

Bölümde 3.000 fazla nüfus gösteren kentsel yerleşmelerde toplam 375.109 nüfus yaşamaktadır. Şu halde bölümde kentleşme oranı, Türkiye ortalamasından düşük bir değer gösterir. **Bu oran % 20 civarındadır.** Bölümün gelişme merkezlerinin başında Trabzon yer alır. Bu kent, Artvin, Rize ve Giresun illeriyle Gümüşhaneyi et-

kilemektedir. Bunun dışındaki Rize ve Giresun ise kendi il sınırları içindeki ilçe ve köylerini etkiler. Buna karşılık, Artvin ve Gümüşhane ancak belediye hudutları içindeki merkez ilçesini etkileme sınırları içerisine sokulabilir. Bu illerin güney ilçeleri örneğin Yusufeli ve Bayburt ilçeleri Erzurum'un etki alanına girer.

Doğu Karadeniz bölümünde çalışabilir nüfusun toplam nüfus oranı % 52 civarındadır. Bu yönden de Türkiye ortalamasının (% 58) altında bir değer gösterir. Bunun başlıca sebebi iş gücü miktarının halen bölüm dışına göç etmesidir. Yapılan incelemelere göre, 1955 ve bilhassa 1960 tan buyana yoğun nüfusun yaşadığı ve daha eski yıllarda fazla sayıda göç olayına sahne olan bu şeridin yerine son yıllarda iç bölümlerde göç devam etmektedir. İşte bölümde iş gücünün gösterdiği düşük oran, bölümün iç kısımlarındaki nüfusun göçü sonucudur. Fakat bu bölüm nüfusunun en büyük özelliklerinden biri, faal nüfusun ülkemiz ölçüsünde gösterdiği yüksek orandır. Gerçekten Türkiye faal nüfus ortalama oranı % 74.4 iken, bölümün faal nüfus ortalama oranı % 83.8 gibi yüksek bir değerdedir. Bunun başlıca nedeni de özellikle bölüm kırsal nüfusta kadınların çalışmasıdır. Bundan başka faal nüfus kentsel merkezlerde, kırsal yerleşmelere nazaran daha yüksek oran gösterir; bunun nedeni ise kırsal yörelerin, kentsel merkezlere göç vermesidir. Ayrıca bölümde faal nüfus içinde kadın nüfusu daha yüksek bir aktivite gösterir ki bu durum, erkekleri kentlere göç eden bu nüfus gurubunun tipik görüntüsüdür.

Bölümde tarım sektöründe çalışan oranın yüksek olduğu illerin başında Gümüşhane yer alır. Burada nüfusun % 90'ı tarımla uğraşır. Buna karşılık bu oran Trabzon'da % 81.7, Rize'de % 81.7 dir. Bu değerler bölümde kırsal nüfusun değerini de ortaya koyar. **İmalât sektöründe çalışan nüfus** ise ortalama (1965) % 3.8 dir. Bu sektörde çalışan nüfusun yüksek olduğu iller Rize % 6.8, Trabzon % 5 dir. Düşük olduğu iller ise Gümüşhane % 1.7, Giresun % 2.9 dur. Oysa bu sektörün ülkemizdeki ortalama değeri % 7 dir.

Genel hizmetler sektöründe çalışan nüfusun oranı Türkiye ortalama oranı % 6.1 olmasına rağmen, Rizede % 4.2, Trabzon % 4,1 Gümüşhane de ise % 2.7 dir.

Nakliye ve ulaştırma hizmetlerinde ülke ortalaması % 2.1 olması yanında bölümde ortalama değeri % 1.1 dir. Bu sektörde çalışanların en kalın dilimi oluşturduğu iller Rize % 1.6 iken, Trab-

zon da % 1.3 kadardır. En düşük değerler ise Gümüşhanededir ve % 0.8 dir.

Ticaret sektörü bakımından bölüm, Türkiye ortalamasının altında bir değer gösterir. Ülke ortalaması % 2.9 olmasına rağmen, bölümde bu sektörde % 1.7 oranında nüfus işgal eder. Bölümde en yüksek değeri veren illerin başında % 2.3 ile Trabzon gelir. Bu ili % 1.9 değeri ile Rize takip eder. En küçük değerler ise, Artvin (% 1), Gümüşhane (% 1) illerinde görülür.

Doğu Karadeniz bölümü teşkil eden iller arasında çalışanlar yönünden bir sıralama yapıldığında tarım sektöründe çalışanlar, azalan orana göre şöyle bir dizi ortaya çıkar: Gümüşhane, Giresun, Artvin, Trabzon ve Rize. **İmalât, inşaat, nakliye ve hizmetler sektöründe çalışanların** azalan yüzdesine göre sıralanırsa aşağıdaki dizi elde edilir: Rize, Trabzon, Artvin, Giresun ve Gümüşhane illeri, Bu iki liste dikkate alınırsa bölümde faal nüfus açısından tarımsal ekonomiye sahip illerin, Gümüşhane ve Giresun illeri olduğunu, ekonomisi nisbeten daha çok tarım dışı sektörlerle bağlı olan illerin de Rize, Trabzon olduğunu gösterir.

Bölümde 10.000 den yüksek nüfuslu kentsel merkezlerde faal nüfusun, tarım ve tarım dışında kentleşme oranı olarak alınabilecek bazı sektörlerle dağılımı, bu kentlerin yapısı hakkında önemli derecede fikir vermektedir. Bölgedeki kentler içinde tarım sektöründe çalışanların tuttuğu yüzde, sadece Trabzon'da Türkiye ortalamasının altındadır. Genellikle il merkezlerinde tarım sektöründe çalışanların oranı düşüktür; İmalât sanayiinde ise bölümde Artvin, Gümüşhane illeri en düşük oranı verirler. Trabzon ve Rize'de tarım dışı sektörlerde çalışanlar aynı sektörlerdeki Türkiye ortalamalarından yüksek değerler gösterirler. Tarım dışı sektörlerde çalışanların toplam oranında görülen azalanlar sırayla, Gümüşhane, Trabzon, Giresun, ve Rize de Türkiye ortalamasının üstündedir.

Bütün bu karşılaştırmalar bölümde en gelişmiş kentin Trabzon olduğunu gösterir. Bu kentde tarımda çalışanların oranı ülke ortalamasından düşük, tarım dışı sektörlerde çalışanların oranı ise Türkiye ortalamalarından yüksektir. Bölümün diğer kentleri, özellikle Rize, Giresun'un dışındaki yerleşme noktaları tipik, gelişmiş kırsal yapı karakterini gösterirler.

YERLEŞME

Doğu Karadeniz bölümünde yoğun nüfus, daha çok kıyı boyunca kurulmuş irili ufaklı, fakat ara vermeden devam eden yerleşme merkezlerinde yaşamaktadır. Bu yerleşme merkezlerinin gelişmesini etkileyen nedenler şöyle sıralanabilir: Relief, tarihi etki, sosyal ve ekonomik faktörler ve iklimdir. Bu doğal ve sosyo-ekonomik faktörlerin etkisi ile Doğu Karadeniz bölümünde iki karakteristik yerleşme tipini seçmek kabildir:

- 1 — Karadeniz kıyısında ve dağların denize bakan yamaçlarında görülen dağınık yerleşme,
- 2 — İç yörelerde görülen parçalı yerleşme.

1 — Batıda Melet ırmağından yani Giresun il sınırından başlayarak doğuya doğru uzanan Trabzon, Rize ve Artvin illerinin kıyı şeritleriyle, deniz etkisini içerele intikal ettiren dar ve derin vadilerde yerleşme, dağınık bir karakter gösterir. Burada nüfus da dağınıktır ve köyler nüfusa nazaran geniş alanlar işgal eder. Evler kıyıda tek bir balıkcı veya avcı kulübelerini andıran, vadilerde ise teker teker birbirinden uzakta ve bazen birbirini görmiyen yamaçlara dağılmıştır. Bölümün kıyı şeridindeki görünümüne hakim olan bu dağınık yerleşmenin nedenlerini, relief şartlarında doğal bitki örtüsünde, nüfusun yerleşmesine elverişli düzlüklerin az ve dağınık olmasında aramak gerekir. Bu oluşuma bir de, ekime elverişli tarlaların birbirinden uzak ve her zaman gidilmesi, işlenmesi, gübrenmesi ve korunması zor dik yamaçlarda ve gayet küçük kümeler halinde serpilmiş bulunmasını da eklersek, bölümde dikkatimizi çeken dağınık yerleşmenin nedenlerini kolayca anlamış oluruz.

Burada köyler genellikle 75-125 haneliktir. Bu kadar evi içine alan köyün sahası, insanı hayrette bırakacak derecede geniştir. Bazı köylerin iki uçtaki evleri arasındaki mesafe bazen 15-20 km. yi bulmaktadır. Bölümde 15-20 km. lik düz arazi bulunmadığına göre vadilere, yamaçtaki eğimli araziye bu evlerin dağılması tabi idir. Ancak bu tip dağınık bir yerleşme düzeni içerisinde bulunan 3-4 evin meydana getirdiği toplu görünüş, bir aileyi teşkil eden yakın akraba veya kardeş evlerinin toplanmasından ileri gelmektedir. Bu türlü dağınık yerleşmelerde, genellikle, yerleşmenin her hangi bir bölümünde, minaresiz bir cami yanında bir köy bakkalı, bazen bakkalın yanında bir köy kahvesine rastlanır ki, bu kısım köyün

merkezi sayılır. Ve köy kurulu bu kahvenin bir kenarında toplanır. Köyün merkezi sayılabilen bu bölümde son yıllarda, köyün ilkokulu da inşa edilmiş ve böylece, dağınık yerleşmeler zorunlu bir nüve teşekkül etmiş bulunmaktadır. Örneğin, Yeniol köyü.

Dağınık yerleşmelerde ulaşım sistemi son derece ilkel bir görünüştedir. Meskenlerin birbiriyle ilişkileri yaz, kış ve bahar mevsiminde hemen hemen aynı güçlüğü gösterir. Köyün merkezî durumunda bulunan bölüme gelen köy yolu orada son bulur. Oradan 5-10 km. uzaktaki bir meskene ulaşabilmek için keçi yolu bile burada lüks sayılır. Bu meskenler arasında halk, zengin floranın elverdiği yamaç noktasında, bir taşın sığabileceği kadar yer kazar, taşı bu düzlüğe yerleştirir ve böylece sık görülen ve sadece tek bir insan veya hayvanın geçmesine yarar bir patika veya basamaklı patika meydana gelmiş olur. Yağış zamanında kaygan olan bu yollar emniyetli değildir.

Bu dağınık yerleşmede, merkezlerin yakın çevresinde küçük alanlarda bahçeler yapılmıştır. Bu bahçeleri evcil ve yabancı hayvanlardan korumak için etrafları çevrede bol bulunan kızıl ağaç tahtalarından veya dikenli tellerden yapılmış çitlerle çevrilmiştir.

Bu bahçeleri evcil ve yabancı hayvanlardan korumak için etrafları çevrede bol bulunan kızıl ağaç tahtalarından veya dikenli tellerden yapılmış çitlerle çevrilmiştir. Bu bahçelerde günlük ihtiyaç karşılayan fasulye, kara lahana, kabak, soğan ve pancar yetiştirilir. Bahçelerin etrafında ise mısır ve çay bahçeleri yer alır. Dağınık yerleşmelerde meskenin yanında ahır inşa edilmiştir. Meskenin aksi yönünde de memleketimizde sadece bu bölgede görülebilen serenderler yer alır. Bilindiği gibi serenderler, ailenin yiyeceği saklandığı, bazı hayvanlardan korunduğu bir kilerdir.

2 — İç yörelerde görülen parçalı yerleşme.

Bu yerleşme tipi Doğu Karadeniz bölümünün kıyı şeridindeki dağınık yerleşme arasında bir geçiş tipini meydana getirmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu tipte, birbirine yakın olan meskenler köyün bir mahallesini teşkil ediyor, fakat mahalleler birbirinden yüzlerce metre, hatta bazen bir kaç kilometre uzaklıktadır. Başka bir deyimle bu yerleşmede Karadeniz kıyı bölümünde görüldüğü gibi köyü meydana getiren mahalleler dağınık, buna karşılık, bir

mahalleyi oluşturan meskenler, Doğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi, birbirlerine yakın hatta bitişiktir. Kıyıda itibaren iç kısımlara geçildikçe görülen bu yerleşme tipinin görülmesinin başlıca nedeni yüzey şekilleridir. Filhakika kıyıda ancak bir ev için bulunabilen düzlükler, burada, bir kaç meskeni ihtiva edecek derece de genişlemiştir. Yüzey şekillerinin az çok elverişli bir karakter kazanması ile meydana gelen irili ufaklı düzlüklerdeki bu tip yerleşmenin sebeplerine, bu kesimdeki iklim şartlarının ve nihayet sosyal alışkanlıklarla, emniyetin de etkisi vardır.

Parçalı yerleşmelere bölümün iç yörelerinde rastlamak kabil ise de, özellikle bölümün doğu yöresinde Şavşat, Ardanuç, Olur ilçelerinin köyleri ile Berta bucağı köylerinde görülür. Bunlardan en belirli olan Veliköy'ü (Mirya) örnek olarak alacağız.

Veliköy, Şavşat'ın 17 km. doğusunda yer alan Mirya suyu üzerinde kurulmuş bir bucak merkezidir. Rusya hududuna 48 km. uzaklıkta ve denizden 1.100 m. yüksekliktedir. 1970 sayımında 1054 nüfusuna sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu yerleşme noktası 170 hane ve 5 mahalleden oluşmuştur. Mirya suyunun açtığı geniş kuru yatak ekime ve dikime elverişli toprakları meydana getirmekle beraber, bunlarda çok zaman ihtiyacı karşılayamayan buğday üretilir. Mısır daha az ekilir. Hayvan beslemeciliği geçim kaynağının temelini teşkil eder. Süt, yoğurt ve yağ gibi ürünlerin bir kısmı, günlük ihtiyaçları karşılamak için üretilirse de artanı, Şavşat ilçe merkezinde satılır. Ormancılık da burada önemli bir geçim kaynağıdır. Her yıl Orman Bölge Şefliğinde 200 mahalli işçi görevlendirilir. Ve bu sayede yılda Veliköye 200.000 liranın üstünde para girer.

Veliköyü teşkil eden beş mahalleden en büyüğü Ortaköy aynı zamanda bucak merkezidir. Burada beş sınıflı bir ilkokul, bir Orman Bölgesi Şefliği bir minareli cami, iki adet kahvehane, bilhassa giyecek satan 5-6 dükkân vardır. Bucak müdürlüğü binası bucağın yegâne iki katlı binasıdır. Üst kat müdürlüğe, alt katta karakola tahsis edilmiştir. Bu alış veriş merkezi ile müdürlük binasından itibaren yüz metrelik bir aralıktan sonra, kalasların üst üste konması ile meydana gelmiş meskenler, yolun iki tarafından yer almaktadır. Ortaköy 43 hane ve 307 nüfustan ibarettir. Buradan 15 km. uzakta, aralarında sadece hayvan gübrelere yer aldığı arsalı (peğ) toplu meskenlerden ibaret ikinci mahalle bulunur. Bu

mahalle daha küçük ve daha az gelişmiştir. Doğu Anadoludaki küçük köylerin tipik görüntüsünü taşır. Burada meskenlere bitişik ahır ve samanlık dikkati çekecek derecede geniş tutulmuştur. Bu mahallede iş yerleri yoktur. Bu mahalleyi 1.5-2 km. uzaklıkta ve aynı özelliği gösteren üçüncü, dördüncü ve beşinci mahalleler takip etmektedir.

İşte Veliköy'de açık ve seçik olarak örneğini bulduğumuz dağınık mahallelerde toplu yerleşme merkezlerine, mahallen «parçalı» adı verilmektedir. Bu mahalli değişim son derece ilgi çekicidir. Yörede, parçalı yerleşmeyi teşkil eden mahalleler 15-25 meskenden ibarettir. Bu mahalleler arasında bazen 1-2 km. lik mesafe olmasına rağmen, bazı mahalleler arasında 10. km. yi bulan uzaklıklar bulunabilir.

Ardanuç ve Şavşat'ta görülen bu tip yerleşmeler doğu ve güneye gidildikçe özelliğini kaybetmektedir. Doğuda Ardahan'a doğru, örneğin Çamlıca, Hanlı köy ve Karaağaç köylerinde olduğu gibi mahalleler arasında bulunan uzaklıklar azalıyor, hatta bunlar sonra daha da yaklaşarak tek mahalleden ibaret toplu bir yerleşme haline geliyor.

Aynı oluşum Ardanuç'un güneyinde de görülür. Burada Horasan dağına doğru gidildikçe, köyleri teşkil eden mahalleler arasındaki mesafe azalmaktadır. Örneğin Tosunlu köyü 453 (1970) nüfus, 87 hanelik olmasına rağmen, aralarında 100-500 m. lik bir uzaklık bulunan beş mahallede yaşamaktadır. Buna karşılık 1483 nüfuslu Aydın köyü sadece iki mahalleye ayrılmıştır. Fakat iki parçalı mahalle arasında 5 km. uzaklık bulunur.

Doğu Karadeniz bölümünde ister dağınık, ister parçalı yerleşme yerlerinde olsun, yerleşmeyi meydana getiren meskenlerin müşterek ana ham maddesi ağaçtır. Yapı malzemesini teşkil eden ağaç, bölümün ormana yakın yerlerinde, tek yanı kabaca düzleştirilmiş tomrukların üst üste konması ile mesken yapılmıştır. Fakat son yıllarda orman tahribatı sonucunda, ormanların yükseklerle çekilmesi, daha ziyade meskenlerde yardımcı yapı malzemesi haline gelmesine sebep olmuş, ve taş temelli, bağdadi evler daha yaygın bir yapı şekli olmuştur.

Doğu Karadeniz bölümünün ormanı tahribata uğramış üst sınırından itibaren daimî veya geçici meskenlerin hâkim malzeme-

si taştır. Bu yüksek alanlarda glasyal oluşumun kalıntısı olan buzul taşları, burada, üst üste konarak meskenleri oluşturmaktadır. Özellikle Karagöl, Zigana, Kaçkar, Hunut ve Altıparmak dağlarının kuzeye bakan yamaçlarında meskenler, bu biçimde inşa edilmiş, üstleri kızılağaç tahtalarının yan yana konması ile kapatılmış ve mahallen konak adı verilen tek gözlü evler halindedir. Konağa bitişik ve sadece aynı taşlarla etrafı çıt halinde çevrilmiş üstü açık avlular hayvan ağılıdır.

1970 yılına ait Binalar sayımı'nda Belediye teşkilâtı bulunan yerleşme noktalarında yapılan araştırmalara göre bu yerlerdeki meskenlerin % 55 şî kârgir, % 37.5 ğu ahşap, % 1.6 sı kerpiş, % 10.9 mesken de karışık olarak inşa edilmiştir. Belediye teşkilâtı bulunan kıyı ve iç yörelerdeki yerleşme merkezlerinde bile meskenlerin üçte biri kadarının yapı ham maddesi ağaça dayalıdır. Eğer bu değerleri, en küçük yerleşme merkezleri için uygularsak, bu taktirde ahşap yapı malzemesinin daha çok kullanıldığı sonucuna varırız. Örneğin Rize'de kerpiçten yapılmış hiç mesken yokken, ahşaptan inşa edilmiş mesken oranı % 42.5 olduğu, taşın kullanıldığı meskenler ise % 26.4 oranını kapsadığı görülür. Artvin'de ise bu değerler daha değişiklik gösterir. Ahşaptan inşa edilen mesken oranı % 41, taş oranı % 21'e inerken, kerpiç oranı % 0.3 e, karışık malzeme ise % 19'a yükseldiği görülmektedir. Şu halde bölümün iç yörelerine gidildikçe mesken inşasında ağaç yerini taş ve kerpiçe terkederken, ormanı bol yörelerle kıyı şeridinde, ahşap yapı malzemesi, kerpiç, taş, tuğla gibi malzemelere kaymaktadır. Bölümde yapılan son müşahedelere göre, kıyı şeridinde, özellikle çayın bölüme sağladığı ekonomik refah sonucunda inşa malzemesi, taş ve bilhassa tuğla, demir gibi maddelerin daha fazla kullanılmaya başladığı görülür.

Meskenlerin yapı malzemesi olarak ön plânı işgal eden ağaç, sadece kolayca bulunabildiği için değil, aynı zamanda kolay işleme şartlarına sahip olduğundan da fazlaca kullanılır ve bölümde çeşitli inşa formları meydana getirir. Ucuza maledilen en ilkel mesken, bölümün yüksek ve ormanlık yörelerinde tek gözden ibaret ve dört kenarındaki kalın dört direğe çivilenmiş kızılağaç hartamalarının üst üste konmasından elde edilir. Bu inşa biçiminin daha gelişmiş Çakatura biçiminde yapılan meskenlerdir. Çakatura inşa biçimi bir metre derinliğindeki taş temel üzerine konan dört ana

direğe çivilenen dört dikey direğin meydana getirdiği iskeletin dotma veya bağdadi olarak doldurulmasından meydana gelir. Doldurulan duvarın iç kısmı sıvanır veya ince dilinmiş perdahlanmış tahta ile kaplama yapılır. Bu meskenlerin çatısı ise hartama ve ya kiremitle kaplanır. Bölümün dağlık köylerinde bu hartamalara pedavra adı verilir.

Görülüyor ki Doğu Karadeniz bölümünde hakim yapı malzemesi ağaçtır ve ağacın işlenmesindeki kolaylık mesken şekillerini de etkilemektedir. Bununla beraber bölümün meteorolojik şartları, yapı malzemesi kadar mesken şeklini etkilemekle beraber, mesken sahibinin ekonomik düzeyi de mesken şekline etki yapan önemli bir sosyo-ekonomik faktördür.

Kıyı da genellikle meskenler yamaclarda inşa edilmiştir. Bu nedenle evin arka cephesi gömülü görülmesine rağmen, cepheden en az iki katlı bir görünüş içindedir. Ve ikinci kata yandan bir tahta merdivenle çıkılır. Bölüm yağışlı olduğundan meskenlerin çatısı iki tarafa veya dört tarafa eğilidir. Eğer çatı iki tarafa eğimli ise bu çatıya Semer Örtü, dört tarafa eğimli ise Dört Omuz adı verilir. Bölümde genellikle meskenlerin arka cephelerine pencere açılmaz, poyraz ve karayel yönündeki pencereler daha küçüktür. Evlerin alt katı genellikle samanlıktır ve adına mahallen ot kabı adı verilir. Eğer alt kat ahır olarak yapılmış ise bu taktirde, ot dışardaki serenderin altında saklanır. Evlerin çatı saçakları, meteorolojik şartlar dikkate alınarak dört yöndende birer metre dışarı taşırılmıştır.

Meskenin iç yapısı ise genellikle bir birine benzer. Merdivenle çıkıldığında mutfağa rastlanır. Mutfak çok zaman geniştir. Burada hem yemek pişirilir, hem de yenilir. Tabanı toprak olan mutfağın ocak üstünde duman ve ısı ile devamlı kuru kalan malzeme konmasına yararlı seki bulunur. Mutfağın dışında hayat adı verilen bir sofa vardır ve karşısında misafir konağı denilen bölüme geçilir. Burada da oturma ve yatak odaları yer almıştır.

Bölümün iç kesimindeki mesken şekli kıyı evlerinden oldukça farklılıklar gösterir. Yukarda belirttiğimiz gibi yapı malzemesinin ve iklim şartlarının gösterdiği değişiklik mesken biçiminde de değişiklikler meydana getirmiştir. Özellikle bölümün Gümüşhane ilindeki yerleşme merkezlerinde bu farklılık büsbütün artmıştır. Bura-

da Doğu Anadolu bölgesinin tipik toplu yerleşme yerleri ile, küme ve yol boyu yerleşme merkezleri dikkati çeker.

Doğu Karadeniz bölümünde iğreti yerleşme merkezleri adı verilen mezraa ve yaylalarda ise ilkel meskenler vardır. Mezraalarda evler alt katı ahır olarak kullanılır ve üstü ana oda verilen tek bir bölme ile ayrılmış süt, peynir, ve yağ yapılan ve saklanılan ikinci bir bölüm bulunur. Yayla elveri ise tek katlı ve daha da ilkeldir. Zemini toprak olan bu meskenler tek bir odadan ibarettir. Odanın bir kısmında yatılır, bir kısmında erzak saklanır ve ocağın yanında da sağım sahanlığı yer alır.

Tek gözden ibaret meskenin yanbaşında etrafı taşlarla çevrilmiş üstü açık ağıl bulunur.

İşte, Doğu Karadeniz bölümünün özellikle yerleşme ve mesken tipleri ile memleketimizin ,diğer bölgeleri yanında son derece değişik bir özellik gösterir.

3.7.1974